

TÜRKÇEDE BİÇİM BİRİMLER

Semahat YÜKSEL*

Özet

Türkçe imlası ile “morfem”, Batı dillerindeki “morfeme” teriminden aktarılarak

1941 yılında J.Deny tarafından kullanılmıştır. Bu dil bilim teriminin Türkçe’de bundan sonraki tarihini turkologların ve filologların çalışmalarından takip edebiliyoruz. İlk adlandırma ve tanımlama denemelerini, Türkçe’de “morfem-biçim birim”leri sınıflandırmaya yönelik araştırmalar takip etmiştir. Bu makalenin amacı da, biçim birimlerin Türkçe’ye has adlandırma ve sınıflandırma çalışmalarına bir katkıda bulunabilmektir.

***Anahtar kelimeler:** Morfem, biçim birim, bağımlı/bağımsız biçim birimler, sözlük/dil bilgisi biçim birimleri, yapılık, üretimlik, biçimlik, donuk biçim birim, kapalı biçim birim, eş sesli ve eş anlamlı biçim birimler, çevre bağımlı çeşitlemeler, sıfır biçim birim.*

Zusammenfassung

Mit der türkischen Orthographie “morfem” als eine Übertragung von den eupäischen Sprachen “Morphem” wird 1941 von J. Deny verwendet. Die weitere Geschichte dieses linguistischen Terminus im Türkischen lässt sich dann in den Werken von Turkologen und Philologen verfolgen. Die Benennungs- und Definitionsversuche von “morfem – biçim birim” werden durch die Klassifizierung der Morpheme im Türkischen fortgesetzt. Diese Abhandlung beabsichtigt zu dieser Diskussion einen Beitrag leisten.

***Schlüsselwörter:** das freie/gebundene Morphem, das lexikalische/grammatikalische Morphem, das unikale Morphem, die homonymen Morphe, die Allomorphe, die kombinatorischen Varianten, das Nullmorphem.*

Bu makalede, Türkçedeki kullanım sırası ile MORFEM ve BİÇİM BİRİM terimlerinin tarihçesine kısaca temas ettikten sonra, biçim birimlerin sınıflandırılması ve adlandırılması konusunda tekliflerimizi sunacağız. Amacımız biçim birimleri ve işlevlerini tanımaya yönelik yöntemin, kelime yapı ve biçimlerini belirlemedeki önemine işaret etmektir. Dil öğretim ve öğreniminde böyle bir yöntem, her biçim birim üzerinde ayırıcı ve sınıflandırıcı düşünme ve çalışmaya dayandığı için faydalı olmaktadır. Bir dile değil, dillere uygulanabilme özelliğinden dolayı, ana dil ile yabancı dil arasında karşılaştırma yapma yolunu açmakta ve böylece yabancı dil eğitiminde bilinçli öğrenmeye destek vermektedir.

Jean Deny tarafından Fransızca olarak yazılan ve Ali Ulvi Elöve tarafından Türkçeye çevrilerek 1941 yılında basımı yapılan Türk Dili Grameri

* Marmara Üniv., Atatürk Eğt. Fak., Yabancı Diller Böl.

isimli eserde **morfem** kavramına yer verildiği görülür. Yazarın, “*Morfem, bir kelimenin manasını başka bir biçime koyan herbir gramer unsuruna derler.*” şeklindeki tanımına eserin mütercimi, “*Morfemler yeni yeni kelime kalıpları (sigalar = kuyumlar) dökmeye yarayan vasıtalar. İster isim ister fiil her nevi siga bunlarla yapıldığı için bunlar sigalık, kuyumluk demektir.*”(s.9) açıklamasını getirir.

Deny'nin kaynakları arasında dil bilimi ile ilgili çalışmaların adı verilmiyor, ama kitabında takip ettiği yöntem, dil bilimindeki gelişmeleri tanıdığı düşüncesini doğuruyor. Eseri Fransızca aslından okumak, dil bilimi terimlerinin nerelerde nasıl kullanıldığını daha titiz bir şekilde takip etmek, sanıyoruz, bizi daha sağlıklı sonuçlara götürebilir.

Bundan bir sene sonra, 1942'de Türk Dil Kurumu kitapları arasında yer alan *Türkçenin Yapılışı* isimli çalışmasında **Ahmet Cevat Emre**, kelimelerin yapısını geleneksel dil bilgisi anlayışına göre kök ve ek kavramları ile açıkladıktan sonra, “*Son zamanlarda ise daha genel olarak, dilbilimde, birincilere (mâna unsuru: semantem) ve ikincilere morfeme (şekil unsuru: morfem) denilmiştir.*” (s.12) cümlesini ekler.

Aynı yazarın 1943 tarihli *Türkçede İsim Temelleri* adlı kitabında ek teriminin yerini morfemin (-ka morfemi ; -lak morfemi; s.103/104 v.d) aldığını görüyoruz. 1945 tarihli *Türk Dilbilgisi* isimli kitabında da türetici unsurları morfemler olarak kabul ettiği şu cümleden anlaşılıyor : “*İsim ve fiillerden sonek (suffixe) veya sadece ek (affixe) denilen türetici unsurlar (morfemes: morfemler) ile yapılan kelimelere türeme (dérivé) denilir.*”(s.79)

Acaba, A.C. Emre, morfem terimini kullanırken ve tanımını yaparken kime dayanıyordu? Yazar, yukarıda adı verilen eserlerinde ayrıca kaynakça vermemiş, ama dipnotlarında yer yer faydalandığı batılı dilcilerin adını zikretmiştir. **W. v.Humboldt, F.Bopp, O.Jespersen, J.Grimm, R.K.Rask, K.Brugmann** ve **A.Meillet** ile etimolojik sözlük yazarları **A.Walde - J.Pokorny** bunlardan tespit edebildiğimiz bazılarıdır. Bu araştırmacılar modern dil bilimi okullarından birinin değil, karşılaştırmalı yönetime dayalı, dünya dillerini yapılarına veya akrabalıklarına göre sınıflandırma yolunda kalıcı izler bırakmış daha önceki okulun mensuplarıdır. Zaten A.C.Emre, *Türk Dilbilgisi* isimli eserinde bir taraftan, “*... gramer için dilbilimin yirminci asırda temellenmiş gerçeklerine uygun düşecek yöntem (méthode) araştırılıp ...*”(1) bulunmalı diyor, bir taraftan da, bu araştırmaların hedefini, “*Türk Dil Kurumunun sıra ile 1932, 4, 6 yıllarında toplanan üç kurultayı...*”nın önem verdiği “*Türkçenin cihan dilleriyle olan kökenlik ilgilerini ve tarih içindeki gelişimini*” (s.1) araştırmak olarak gösteriyor.

1947'de **Necip Üçok**, *Genel Dilbilim* isimli eserinde, cümlede yer alan öğeleri ikiye ayırarak. “*Bunlardan birincisine, yani cümlede fikirleri göstermeye yarayan lengüistik ögeye SEMANTEM (sémantème; Bedeutungselemen),*

ikincisine, yani fikirler arasında münasebete işaret eden ögeye de MORFEM (morfème; Formans) adı verilmektedir.”(s.89/90) tesbitini yapar.

N.Üçok’un kullandığı kaynaklar arasında **F. de Saussure**’ün *Cours de linguistique générale*’in 1931 tarihli baskısı ile, **A. Meillet**, **M. Bréal** gibi dil bilim dalında çalışanların adlarına rastlansa da, ağırlıklı olarak gönderme yaptığı eserler, 1920-1940 yılları arasında dil çalışmalarında yoğun olarak işlenen dil felsefesi, dillerin yapısı, dillerin akrabalığı ve Hint-Avrupa kaynak dili konularına yönelik, **H.Amman**, **F.N.Finck**, **H.Güntert**, **H.Hirt**, **K.Vossler** gibi dilcilerin çalışmalarıdır.

Aynı okulun öğrencisi olarak yetişen F. de Saussure hakkında Üçok’un yaptığı şu açıklama, F. de Saussure’ün 40’lı yıllarda Türkiye’deki alımlanması bakımından ilgi çekicidir: “*Brugmann ve Osthoff (1875 yıllarında) ile arkadaşlarına genç gramerciler (Junggramatiker) adı verilmekte idi. Hattâ Ferdinand de Saussure de bunlara yakındır. Osthoff, hece teşkil eden akıcı fonemleri, Brugmann da hece teşkil eden nazalleri keşfetti. Saussure bilhassa indo-germen vokallerinin birbirlerine karşı münasebetlerini tayin ve bir dehâ eseri olan ‘Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes(1879)’ adlı kitabında iki heceli köklerin mevcut olduğunu isbat etti*” (s.168).

Türkçede 40’lı yıllara ait görebildiğimiz sınırlı kaynak arasında, Türkçe dil bilgisi ve genel dil bilimi ile ilgili bu çalışmaların ortak yanı, **morfem** için henüz yeni bir terim kullanmamaları ve içerik olarak da morfemi ek (yapım/çekim) ile bir tutmalarıdır.

Türkçede dil bilimin öncüleri diyebileceğimiz bu çalışmalardan sonra 1960’lı ve 70’li yıllarda çoğunlukla batı dilleri eğitimi verenler arasından (**Ö. Başkan** 1967, **B. Vardar**, 1968, **S. Bayrav** 1969, **D. Aksan**, 1977, v.d.) dil bilimi konusuna yönelmeler olur ve makaleler dışında kitap olarak bakıldığında, daha çok genel dil bilimi ve yapısal dil bilimi ağırlıklı incelemelerin yürütüldüğü görülür.

Bu ikinci nesil dil bilimcilerden **Özcan Başkan**, *Lengüistik Metodu* (1967) isimli araştırmasının bölüm sonlarındaki “Danışılan Eserler” listelerinden takip edebildiğimiz kadarı ile, **F.de Saussure** (1916), **E. Sapir** (1925), **L. Bloomfield** (1933), **N. S. Trubetzky** (1939) ve **L. Hjelmslev** (1943) gibi, dil biliminde okul kurucu önemli isimlerin eserleri yanında, 1950-1965 yılları arasında ağırlıklı olarak İngilizcede yayımlanan eser ve makaleleri yoğun bir biçimde okuyarak bu çalışmasını ortaya koymuştur. Bu yanıyla Başkan bir önceki nesle ait araştırmacılar arasında çok farklıdır. Nitekim B.Vardar haklı olarak, Başkan’ın bu kitabı için , “*Dil alanında çıkmazlarda bocalıyanların bugüne kadar bir özürleri vardı: dilbilim yöntemini açıklayan Türkçe bir kitap yoktu ellerinde. Bugün böyle bir kitap var. İşte sorunlar, işte yöntemler, işte çözümler, işte örnekler.*” (1968,s.62) demektedir.

Ö. Başkan Türkçede dil bilimi araştırmaları bakımından önemli yeri olan bu çalışmasında, **morfem** terimini devam ettirir ve “ ... *tek tek ve ayrı anlamları olan birliklerin en küçüklerine morfem denmektedir.*” (1998,s. 80/82) tanımlarını

verdikten sonra onları, **bağımsız** morfemler (*yaban dil öğren*) ve **bağımlı** morfemler (*-cı -mek*) olarak iki sınıfa ayırır ve Üçok'un açtığı yoldan giderek, örneklerini Türkçeden verir.

Başkan'ın çalışmasında altı çizilmesi gereken noktalar şunlardır: 1) Morfem için henüz Türkçe bir terim kullanılmamıştır. 2) Bugün Türkçe dil bilimi terminolojisinde yerleşmiş görünen *birim* terimi, henüz *birlik* olarak kullanılmaktadır. 3) Morfem, artık sadece eki değil, kökü de içine almaktadır.

1968 tarihli *Dilbilim Sorunları* isimli kitabında **Berke Vardar**, dil bilimi araştırmalarını daha çok Fransızca kaynaklardan takip ettiği için adlandırmada A. Martinet'nin yolunda giderek (s.28, Dipnot:4) “ ... *en küçük anlamlı birimlere*” morfem yerine “ **monem**”(s.25) der ve “*Kökler, ekler, takılar birer monemdir.*”(s.25), “*Dilin gramerini ilgilendiren monemlere MORFEM denir. Öbür monemler ise – sözlüksel öğeler – LEKSEM adını alır.*”(s.26) açıklamasını getirir.

Vardar da Başkan gibi henüz Türkçe terime geçemez, ama Başkan'ın **birlik** terimi yerine bugün genel kabul gören **birim** terimini kullanır ve monemleri, işlevlerine göre **morfem** ve **leksem** olmak üzere iki sınıfa ayırır. Ayrıca kimi dilcilerin morfem terimini monem yerine kullandıklarına işaret eder (s.28, Dipnot:7).

Süheyla Bayrav *Yapısal Dilbilimi* (1969) başlıklı kitabında, morfem terimini daha çok Amerikan mektebinin tercih ettiğine işaret ettikten sonra (s.108), kendisi monem terimini seçer (s.110) ve “... *monemleri, ... anlam taşıyan ve daha küçük öğelere bölünmeyecek birimler ...*”(s.109) olarak tanımlar. Bayrav monemleri iki öbeğe ayırır: “1) ... *sözlükte, ya tek başına, ya da leksemelerde yer alanlar* (s.109), 2) ... *kapalı liste halinde bulunan, gramerde görevli, dilin işlemlerini sağlayanlar.* ”(s.110). Bayrav, B.Pottier'nin “... *kapalı listedeki monemlere, gramerde görevli olduklarından gramem, ... sözlüğü ilgilendirenlere de leksem ...*” denmesi teklifini kabul ederek, gramemleri üçe ayırır:

“a) Bazıları sözlükte yer alır: **evet, ve çok** gibi (Fr. **le, la, très, pour**,...),

b) Bazıları kelime türetiminde kullanılan takılardır: **ev / ev-li / ev-li-lik**, (Fr. **faire / défaire**),

c) Bazıları isim ve fiil çekiminde görevlidirler: **geldim, geliyorum**, (Fr. **chantait, chantons**).” (s.110).

İkinci nesil dil bilimcilerin 1960'lı yıllarda yazdıkları eserlerinde ortak olan, **morfem** karşılığında henüz Türkçe bir terime geçilememiş olmasıdır. Ama bu çalışmaları, bir önceki dil bilimcilerin yazdıklarından ayıran önemli özellik, İngilizce ve Fransızca kaynaklar kullanarak dil bilimi araştırmalarındaki gelişmeleri çok yakından takip etmeleri, kaynak eserlere dayanarak dil bilimi terim ve okullarını Türkçeye aktarma gayretinde olmalarıdır.

Aynı zaman dilimi içinde eser veren **Muharrem Ergin** de *Türk Dil Bilgisi*(1962) isimli kitabının genişletilmiş ikinci baskısında **morfem** terimine yer verir ve kaynak göstermeden onu “*Kelimenin iç yapısının parçaları, mânâ yapısının unsurları olan bu şekil dediğimiz dil birliklerine morfem adı verilir.*

Gerçi morfem daha çok tek başına kullanılmayan ve bir mânâ ifade etmeyen , ancak mânâlı şekillerle birleşerek kullanma sahasına çıkan vazifeli şekiller için kullanılan tabirdir. Fakat morfemin vazifeli şekiller dışında kalan ve müstakil hüviyeti olan şekiller için kullanıldığı da vakidir.”(1962,s.100/101) diye tanımladıktan sonra “Biz burada morfem tabirini geniş mânâda alıyor ve tek başına bulunsun veya bulunmasın, mânâlı ve vazifeli bütün şekiller ... için kullanıyoruz.”(s.101) der. Ergin açıklamalarının devamında kök morfemler, ek morfemler, bağlı morfemler şeklindeki sınıflandırmadan sonra “Kökler tabi olunan morfemler olduğu için bir kökün tek şekli bulunur. Ekler ise tabi olan morfemler olarak çeşitli uyumlar çerçevesinde köklere göre gerekli şekillere girerler. Bu yüzden onların bir çoklarının birden fazla şekli mevcuttur.”(s.101) tesbitine yer verir. Fakat bu tanım ve sınıflandırmanın Ergin’in kitabında bilgi verme düzeyinde kaldığını, onun geleneksel dil bilgisinin **kök** ve **ek** terimlerini tercihinden anlıyoruz.

Başvurduğumuz kaynaklar arasında 70’li yıllarda yazılanlara gelince: *Türkçenin Grameri* isimli eserinde **Tahsin Banguoğlu morfeme** karşılığında **yapılık** terimini kullanır ve bunları “... gramer kelimelerinde ilişki değişiklikleri ve kökenlerde anlam değişiklikleri yapan unsurlar (ekler)” (1974,s.145) olarak tanımlar. Kitabının “Başlıca Kaynaklar”(s.616) kısmında **F. de Saussure**’ün *Cours de linguistique générale* ile **Marouzeau**’nun *Linguistik Terimleri Sözlüğü*’ne yer veren Banguoğlu **gramer kelimeleri** terimini kullanırken, onu 60’lı yıllarda yayımlanan Türkçe dil bilimi çalışmalarında karşımıza çıkan ve ekleri olduğu kadar, anlamlı en küçük birim olan kökleri de içine alan morfem tanımına geçmiş olarak göremeyiz. .

1977’de *Her Yönüyle Dil* isimli kitabının birinci cildinde (s.59) **Doğan Aksan** morfem karşılığı **biçimbirim** terimini kullanır ve terimin eski ve yeni içerik algulamalarını karşılaştırır. Eski dil bilimi ve dil bilgisi çalışmalarında biçim birimi “... ilişki sağlayan öğeye verilen addı. Bugün biçimbirim, ... dildeki anlamlı en küçük öğelerdir.(s.60)” der ve kitabının *Biçimbilgisi* (2.cilt,1980) bölümünde, bu konudaki değişik görüşler üzerinde duracağı açıklamasını yapar.

Bu arada, 1979 yılında **Oya Adalı** tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler* isimli çalışmada nihayet, biçim birimi ile Türkçe bir araya gelme fırsatı bulur. Adalı, **morf / morfem** ayırımına karşılık **biçimbirim/ biçimlik** kavramlarını kullanarak, “*Dil düzleminin birimi olan biçimbirim söz düzleminde biçimlikle somutlanır*” (s.14) der. Batıdaki dil bilimi ve dil bilime giriş çalışmaları yanında batılı türkologların çalışmalarını da tanıyan Adalı, bu konudaki birikimini Türkçeye uygulamaya çalışır ve verdiği bir şema ile biçim birimleri sınıflandırır (Adalı,s.27). Takip eden bölümde her sınıf biçim birimi tek tek ele alıp işlerken, Türkçede karşılaşılan sorunları da ortaya koyarak çözüm bulma yoluna gider. Bu araştırmada, **kaynaştırma sesi** gibi geleneksel dil bilgisinden kalma problemlerin henüz çözülmemiş olması dikkat çekici olsa da, Türkçe ile ilgili böyle bir incelemeye girişilmiş olması önemli bir aşamadır.

Dil bilimi çalışmalarının dilin yapısı ve işleyişi konusunda kazandırdığı açılımlarla kendi dilimize bakmanın, dilimizi daha iyi kavramak, kullanmak ve öğretmek açılarından faydalı olacağı gerçeği göz ardı edilemez. Bu fayda, bir dil ile de sınırlı kalmayacaktır, çünkü dil bilimi sadece belli bir dile değil, dil sistemine bakma ve onu *ses/yazı, sözlük, biçim, anlam, cümle, metin, kullanım* düzlemlerinde çözümlene ve dil bilgisi kategorileri ile bunların iletişim değerlerini diller arasında karşılaştırma anlayışını getirmiştir. Ana dilimizde edineceğimiz bu beceriyi öğreneceğimiz yabancı dillere de uygulama alışkanlığı kazanmak, dil öğretim ve öğrenimini ortak bir kavrayış temeline oturtacağından yabancı dil öğrenmede kolaylık sağlayacaktır.

Türkçede **morfem** ve **biçim birim** terimlerinin kullanımına giriş olarak ele aldığımız az sayıdaki çalışmaya temas ettikten sonra biçim birimin tanımı ve sınıflandırması ile bunların adlandırılmaları konusundaki tekliflerimize geçmek istiyoruz.

Dil bilimine göre, **BİÇİM BİRİM** dilde *anlam* taşıyan en küçük birimdir. Biçim birimler bulunuşları bakımından *bağımsız* ve *bağımlı* olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkabilirler. İşlevleri bakımından ise, *sözlük biçim birimleri* ve *dil bilgisi biçim birimleri* olarak sınıflandırılabilirler. Bulunuş özelliği ve işlevi henüz belirlenmemiş en küçük anlamlı bir birim, bizim için sadece bir **biçim birim**'dir.

Türkçedeki *kış yaz az bol dün gel- kal- boz-* göstergeleri yukarıdaki tanıma uyan birimlerdir. Bu biçim birimler Türkçenin kapalı olmayan söz varlığının yapı taşlarıdır ve bu yüzden sözlük biçim birimleri sınıfını oluştururlar. Biz bu tür biçim birimlere **YAPILIK** adını verdik.

Bunlardan *kış yaz az bol dün* biçim birimleri içeriklerini ifade etmek için herhangi başka bir birime ihtiyaç göstermedikleri için **BAĞIMSIZ YAPILIK** ; *gel- kal- boz-* gibi bazıları ise **BAĞIMLI YAPILIK** sınıflandırılırlar. Emir kipindeki *Gel!* kullanımından dolayı bağımsızmış gibi algılanabilen fiil köklerinin sözlüklerde bağımlı bir dil bilgisi biçim birimi olan *-mek* ilavesi ile *gel.mek kal.mak boz.mak* biçiminde bulunmaları, bir bakıma onların bağımlı olma özelliklerinin işaretidir.

BAĞIMLI biçim birimleri üç sınıfa ayırmak mümkündür:

1) Yukarıda ifade edildiği gibi, YAPILIK olduğu halde bağımlı olan *gel- kal- boz-* gibi fiil kökleri.

2) **ÜRETİMLİK** diyeceğimiz bir diğer tür biçim birimler de bulunuş bakımından bağımlılık gösterirler ve sözlük düzleminde iş görüp dile yeni kelimeler kazandırmakta kullanılırlar. Bağımlı olsalar da dildeki işlevleri sözlük kelimeleri yapmaktır ve eklendikleri yapıklara getirdikleri yeni anlamla önce sözlükte yer almak durumunda olduklarından, bize göre, *sözlük biçim birimleri* sınıfına dahil edilebilirler : (at).*kı* (süt).*cü* (yaş). *l.lk*

(dış).*la*.(mak) örneklerindeki *+kı +cü +l +lk -la* üretimlikleri gibi.

3) Bağımlı biçim birimlerin **BİÇİMLİK** diyeceğimiz üçüncü türü ise, ancak metin düzleminde kullanılan (gel).*in* (gel). *iyor.um* (gel).*miş.sin* fiil biçimlerindeki **-in -iyor -um -miş -sin**; veya (ev).*ler* (ev).*im.e* (ev).*de.ki* isim biçimlerindeki **+ler +im +e +de +ki** gibi, biçim/metin düzlemindeki işlevleri ile devreye giren ve dil bilgisi kelimeleri kurmaya yarayan *dil bilgisi biçim birimleridir*. Bunların kullanım yeri sözlük düzlemi olmayıp, cümle/metin düzlemidir. Ancak, bağımlı dil bilgisi biçim birimleri sözlük düzleminde yer almazlar, genellemesini yapmak Türkçe için doğru gözükmemektedir. Çünkü han.ım.el.*i* de.*di.ko.du* gibi sözlük kelimeleri içinde, **+i -di -du** bağımlı dil bilgisi biçimlikleri yer alabilmektedir ve Türkçede bunun gibi daha başka örnekler sıralamak mümkündür.

BİÇİMLİK olarak adlandırdığımız dil bilgisi biçim birimlerinden, yukarıda verilen örneklerdeki gibi, bulunuşları bakımından **BAĞIMLI** olanları çoğunlukta ise de, **BAĞIMSIZ** bulunabilenleri de vardır. **BAĞIMSIZ BİÇİMLİKLER**, dilde kural koyucu dil bilgisi anlayışının yaptığı düzenlemelerle kazanılmış *zamir, bağlaç* gibi kelime türleridir:

ben sen ve ama

Aslında *takı* da bu sınıfa dahil edilen kelimelerdendir. Ama Türkçede takıların çoğu

i.çin i.le gör.e rağmen.en değ.in ber.i yan.a iç.i.nde

birden fazla biçim birime sahip olduğu için doğrudan **BAĞIMSIZ BİÇİMLİKLER** arasında yer alamamaktadır.

Bu açıklamalarla biçim birimleri bulunuşları bakımından **BAĞIMLI** ve **BAĞIMSIZ**; işlevleri yönünden **SÖZLÜK** ve **DİL BİLGİSİ BİÇİM BİRİMLERİ** olarak iki ana sınıfa ayırıp adlarını verdikten sonra aşağıdaki şemadaki gibi topluca gösterip örneklendirebiliriz:

		<i>biçim birim¹</i>	
		<i>dil bilgisi biçim birimleri³</i>	
<i>sözlük biçim birimleri²</i>			
<i>bağımsız</i>	<i>bağımlı</i>	<i>bağımsız</i>	<i>bağımlı</i>
YAPILIKLAR	YAPILIKLAR	BİÇİMLİKLER	BİÇİMLİKLER
<i>kış yaz dün</i>	<i>koş- gel-</i>	<i>sen ben</i>	(kış). <i>ı</i> (yaz). <i>a</i> (ev). <i>in</i>
	ÜRETİMLİK	<i>ve ama</i>	(gel). <i>iyor.um</i> (gel). <i>in</i>
	(kış). <i>lık</i> (süt). <i>çü</i>	<i>mi</i>	(gel). <i>ir.iz</i>
			(gel). <i>ir.di.k</i>

Bu sınıflamaya verilen örnekler bize, özellikle *biçimlikler* arasında sık ortaya çıkabilen bir başka önemli özelliği daha göstermektedir: Bağımlı biçimlikler arasında (gel). *in₁* (ev). *in₂* örneklerindeki, birinci **-in** emir, 2.kişi çoğul işlevinde iken, ikinci **+in** isimde hal işlevindedir. (koş). *sun₁* ve (gel.iyor). *sun₂*

örneklerindeki **-sun₁** ve **-sun₂** biçimlikleri için de üçüncü ve ikinci kişiyi işaretlemeleri bakımından aynı özellik söz konusudur. Bunlar gördükleri farklı işe karşılık aynı ses dizilişine sahip, yani **EŞ SESLİ⁴** biçim birimlerdir. Aşağıdaki örnekler de eş seslilik için verilebilecek diğer örneklerdendir:

at.**a** bak.sa.n.**a** dol.**a**.mak

(biz gel.ir.)-**iz** (biz gel.ir.di)-**k** örneklerinde birinci kişide çoğul için kullanılan **-iz** ve **-k** biçimlikleri, farklı göstergelerine rağmen aynı işleve sahip, yani **EŞ İŞLEVİLİ⁵** biçimliklerdir. al.**ın**.dı ve al.dır.**ıl**.dı örneklerindeki **-ın /-ıl** edilgenlik biçimlikleri de eş işlevli biçimliklere bir başka örnek olarak gösterilebilir.

Eş işlevli olanlar arasında Türkçede çok sık rastlanan **ÇEVRE BAĞIMLI ÇEŞİTLEMELER⁶** vardır ve Ergin'in “ *Ekler ise tabii olan morfolojiler olarak çeşitli uyumlar çerçevesinde köklere göre gerekli şekillere girerler. Bu yüzden onların bir çoklarının birden fazla şekli mevcuttur.*” (1962,s.101) diyerek işaret ettiği gibi bunlar ya biçimliliğin, ya üretimliliğin ya da Türkçe olmayan yapıların çevre ses düzenine uyum biçimleridir.

Biçimlik çeşitlemelerine örnek olarak

ev.**i**/üzüm.**ü** / at.**ı** / odun.**u** / araba.**yı** / o.**nu**

üretimlik çeşitlemesine örnek olarak

dağ.**lık**/ ev.**lik** kış.**ın**/güz.**ün** çi.**çek** / çi.**çeğ**.i

Türkçe olmayan yapıların çeşitlemesine örnek olarak

hac / **hacc**.a **hat** / **hatt**.ı .**yla** **af** / **aff**. et **hak** / **hakk**.a

gösterilebilir.

Biçim birimler arasında şimdiye kadar yapılan sınıflamalar dışında kalan

pes.pembe **yem**.yeş.il

örneklerinde karşımıza çıkan **pes+** **yem+** gibi, bir çeşit özel biçim birimler daha vardır. Bu tiplerin, pekiştirme işlevlerinden dolayı anlamları vardır, ama **dikey bağlantı⁷** kurma özellikleri olmayıp tek bir yerde buldukları için, bunlara **DONUK BİÇİM BİRİM⁸** demek tercihini yaptık.

Biçim birim çözümlemesinde karşımıza çıkan bir diğer özel durum ise, ancak ard zamanlı inceleme ile aslını görebildiğimiz KAPALI biçim birimlerdir:

yeş.il (>**yaş**.ıl) **büy**.ük (bey/beg.ik)

Bir başka özel biçim birim ise, yukarıda sözü edilen ve konu ile ilgili kaynaklarda (**-Ø**) işareti ile gösterilen **SIFIR BİÇİM BİRİM⁹**dir. Türkçede sıfır biçim birimin nerelerde bulunabildiği konusu, bize göre, üzerinde düşünülmesi

gereken bir husustur. Mesela, isim çekiminde sıfır biçim birimi, **hal** kategorisinde *ev.Ø ev.i* yalın hali, **sayı** kategorisinde *ev.Ø ev.ler* tekili işaretler. Fiil çekiminde ise, 2. kişi tekil/çoğul biçimleri ile karşılaştırıldığında görüleceği gibi, **kişi** kategorisinde 3. kişinin, **sayı** bakımından tekilin göstergesi durumundadır:

kişi	sayı	tekil /çoğul
o	gel.iyor.	Ø. Ø
o.nlar	gel.iyor.	Ø. lar
sen	gel.iyor.	sun. Ø
siz	gel.iyor.	sun. uz

Burada, 1. kişi tekil/çoğul fiil biçimleri bu sisteme dahil edilememiştir, çünkü 2. kişi için

-sun + **-uz** dizisi işlerken 1. kişi için **-um** + **-uz** dizisi işlemeyip **-um** biçimliği düşmektedir:

kişi	sayı	tekil /çoğul		
ben/ biz	gel.iyor. um.	Ø / uz	gel.iyor.um / uz	gel.iyor.Ø.uz
sen/siz	gel.iyor. sun.	Ø / uz	gel.iyor.sun / uz	

İsmin yanında *ev.im.iz* birinci kişi aidiyet biçimliği **+im**'den sonra **sayı** biçimliği **+iz** gelebilirken , fiil çekiminde *gel.iyor.Ø.uz* 1. kişi biçimliği **-um** düştükten sonra ancak **-uz** biçimliği gelebilmektedir.

Fiilde şimdiki zaman 1.kişi çoğul biçimindeki bu **düşmeyi**, sıfır biçim birim (**-Ø**) ile değil de, farklı bir şekilde ifade etmenin daha doğru olacağını düşünerek (**-Ø**:- bitişik parantez) göstergesini kullanma yönüne gittik. Benzer durumlar, cümle düzlemindeki bazı kullanımlarda da karşımıza çıkabilmektedir. Yalın hal görünümünde olup geleneksel dil bilgisinde belirtisiz nesne denilen ögedeki **+i** düşmesinin de

Bir *ev.Ø* al.ıyor.um Bu *ev. i* alıyorum.

bitişik parantez(**Ø**) ile işaretlenebileceğini düşünüyoruz. Türkçede karşımıza çıkan bu tür düşmelerin neler olduğu ve hangi işlevleri yerine getirdiği, ayrıca ele alınması gereken bir konu gibi görünüyor.

Seçilen bir metinde biçim birimlerle çalışmak istendiğinde, doğru ayırma ve sınıflandırma yapabilmek için, o dilin **yapılıklarını**, **üretimliklerini** ve dil bilgisi kategorilerini işaretleyen **biçimliklerini** tanıyıp bilmeye ihtiyaç olduğu açıktır. Zaman zaman geleneksel dil bilgisindeki *kök-ek* anlayışı ile uyum içinde olmayan çözümlenmelerin ortaya çıkması, ilk anda şaşırtıcı olsa da öğreten ve öğrenenler arasında fikir alışverişine yol açtığı ve her iki tarafı da yeni açıklama ve kaynaklara götürdüğü için verimli sonuçları olmaktadır. Dilin değişik düzlemlerde yapı ve işleyişini anlamaya yarayan ve bir bakıma dil kullanımlarını düşünerek çözümlene kapısını aralayan bu tür yaklaşımların, dil öğretimine farklı bir öğrenme atmosferi kattığını sınıf içi uygulamalarımıza dayanarak söyleyebiliriz.

Ele aldığımız bir metni biçim birimlerine ayırma yoluna gittiğinizde, burada denediğimiz adlandırma ve sınıflandırmaların çözemediği veya doğru cevaplandırmadığı durumlar olabileceği gibi bunları çözmek için gayret sarfedenler de bulunacaktır elbette.

Her bilim kolunda yeni konu ve yeni yöntemlerin getirdiği en önemli mesele, adlandırma işidir ve terimlerde yazarlara göre farklılıklar kaçınılmaz olmaktadır. Bu sadece Türkçede karşılaşılan bir durum da değildir. **H.Eggers Alman Dil Tarihi**(I,1963) başlıklı kitabında, Latince **misericordia** kelimesi için Almanca tercüme ve teliflerde kullanılan 9 farklı karşılıktan bugüne ancak **Mitleid** (s.51) kelimesinin kalabilmesini, kelimelerin zaman içindeki yarışmasına bir örnek olarak verir. Biçim birimlerle ilgili olarak teklif ettiğimiz terimler ve sınıflandırma konusunda, şimdiye kadarki çalışmalarla paralellikler olduğu gibi farklılıklar da vardır ve bunlardan hangisinin kalıcı olacağını zaman gösterecektir.

DİPNOTLAR

(¹) biçim birim: *das Morph*

(²) sözlük biçim birim/i/leri: *das/die lexikalische/n Morphem/e*

(³) dil bilgisi biçim birim/i//leri: *das/die grammatikalische/n Morphem/e*

(⁴) eş sesli biçim birimler: *das/die homonyme/n Morph/e*

(⁵) eş işlevli biçim birimler : *das/die Allomorph/e*

(⁶) çevre bağımlı çeşitlemeler: *der/die kombinatorische/n Variant/en*

(⁷) dikey bağlantı : *die paradigmatische Beziehung*

(⁸) donuk biçim birim : *das unikale Morphem*

(⁹) sıfır biçim birim : *das Nullmorphem*

KAYNAKÇA

Adalı, Oya; (1979), Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler. Ankara.Türk Dil Kurumu Yayınları: 459.

Aksan, Doğan; (1980), Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim.3 cilt. Ankara. Türk Dil K.Yayınları: 439.

Banguoğlu, Tahsin; (1974), Türkçenin Grameri. İstanbul.

Başkan, Özcan; (1967 / 1998²), Lengüistik Metodu. İstanbul. Marmara Üniversitesi Vakfı Yayınları:23.

Bayrav, Süheyla; (1969), Yapısal Dilbilim. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1436.

Deny, Jean; (1941), Türk Dili Grameri. Osmanlı Lehçesi. İstanbul.

Eggers, Hans; (1963), Deutsche Sprachgeschichte I. Hamburg . Rowohlt.

- Emre, Ahmet Cevat; (1942), Türkçenin Yapılışı. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul. T.D.K.
- Emre, Ahmet Cevat; (1943), Türkçede İsim Temelleri. Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri. İstanbul. İstanbul. T.D.K.
- Emre, Ahmet Cevat; (1945), Türk Dil bilgisi. Türkçenin bugünkü ve geçmişteki gelişimleri Üzerine GRAMER denemesi. İstanbul. T.D.K. D.:24.
- Ergin, Muharrem: (1962, genişletilmiş 2. baskı). Türk Dil Bilgisi. İstanbul. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 785.
- Erkman-Akerson, Fatma/ Ozil, Şeyda: (1998). Türkçede Niteleme. Sıfat İşlevli Yan Cümleler. İstanbul. Simurg
- Erkman-Akerson, Fatma: (2000). Dile Genel Bir Bakış. İstanbul. Multilingual.
- Mungan, Güler: (2002). Türkçede Fiillerden Türetilmiş İsimlerin Morfolojik ve Semantik Yönden İncelenmesi. İstanbul. Simurg.
- “Türk Gramerinin Sorunları” Toplantısı. (1995). Ankara. Türk Dil Kurumu yayınları: 600.
- Türk Gramerinin Sorunları II.(1999). Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları: 718.
- Üçok, Dr. Necip: (1947) Genel Dilbilim (Lengüistik). Ankara.
- Vardar, Berke; (1968) Dilbilim Sorunları. İstanbul.
- Vardar, Berke; (1982) Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri. Ankara.